

ölməzlik əməyi verəcək, onu öz səltənətində yerləşdirəcək, o zaman belə bir səadətə, yəni ölümə ağlamaq əlbəttə ki, günah olar. Ölümə ağlamaq, belə bir səadətə kədərlənmək və bəlkə də inanmamaq idi.

Xalq içərisində bu günə qədər yaşayan əqidələrdə də həmin etiqadın izləri, qalıqları yaşamaqdadır. Əlbəttə ki, bu daha sonrakı dövrlərin yeni baxışları ilə əlaqədar olan etiqad və əqidələrin təsiri nəticəsi olaraq, istər məzmunca, istərsə də şəkildə xeyli dəyişilmişdir. Lakin diqqətli araşdırma bunların ortaya çıxmasına yardım edə bilər.

Bizdə xalq içərisində çox ağlayana «baş yeyən» deyirlər. Hətta çox ağlayan uşağa «Öz başını yeyəsən» demək bir adət olmuşdur. Əgər uşaq bir neçə gün mütəmadiyən ağlarsa, ana mütləq nəzir vermək, dua oxutdurmaq kimi dəfədicə sehr və əfsun tədbirlərinə müraciət edər. Doğrudur ki, burada ağlamağın bir iş, bir hadisə olaraq, əfsunkar qüvvəsinə inam da vardır. Biz yuxarıda da görmüşdük ki, hər bir hadisə öz bənzərini yaradır. Xalq içərisində yaşayan «Dəm-dəm gətirir, qəm-qəm gətirir» təbiri də həmin bu hadisələrin əfsunkar qüvvəsinə inamın nəticəsi olaraq yaranmışdır. Lakin bununla bərabər, burada həmin yuxarıda haqqında danışılan etiqadın da izləri yaşamaqdadır. Daha doğrusu, bəlkə də, həmin etiqad öz inkişafının daha sonrakı mərhələlərində əfsunla birləşmişdir. «Ağlamaq ev yıxar», «Çox ağlayan baş yeyər», «Çox ağlayan axırda bayquş olar», «Göz yaşı olan yerdə həmişə yas olar», «Ölü üçün tökülən göz yaşı təzə ölü aparar» kimi təbirlər də həmin bu etiqadın müxtəlif şəkillərdəki təzahüründən ibarətdir.

Danışığı, eləcə də ədəbi dilimizdə «Göz yaşından boğulmaq» təbirinin də həmin bu etiqadla əlaqədar olduğunu ehtimal etmək olar.

Beləliklə, «Xıdıra-Xıdır» ənənəsinin qədim «Ata-Baba» mərasimi qalıqları olduğunu ən çox şübhə altına alan bu cəhətin özünün də yenə də qədim Midiya əsətiri, qədim Midiya əqidə və etiqadları, eləcə də bunların əsasında yaranmış, «Avesta» əhkamları ilə əlaqədar olduğu görünür.

Hodu-hodu

Yuxarıda deyildiyi kimi, əkin yerlərini və otlaqları təmin edəcək qədər su ehtiyatına malik olmayan Azərbaycan əkinçisinin taleyi həmişə yağışdan asılı olmuşdur. Ona görə də müxtəlif dövrlərdə, əlbəttə ki, hər bir dövrün öz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, yəni hər bir dövrdə ictimai şüurun müxtəlif dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq, yağışın yağması üçün yollar

ayrılmış, vasitələrə əl atılmış, tədbirlər görülmüşdür. Bunun üçün tətbiq edilən əfsunkar tədbirlərin adət və ənənə şəklində yaşayan qalıqlarından yuxarıda bir sıra misallar və nümunələr göstərilmişdi. Bunlar hamısı qədim azərbaycanlının yağışa olan maddi ehtiyacının onun şüurunda doğurmuş olduğu zəruri və labüd nəticələrdir. Yaxud başqa cür desək, bunların varlığı qədim azərbaycanlının yağışa nə dərəcə dərin bir ehtiyac hiss etdiyini göstərməkdədir. Lakin, aydındır ki, yağış da hər zaman xeyir verməmişdir. «Avesta» ehkamlarında «Ahura-Məzda» insanlar üçün iki əsas nemət yaratmışdır deyilir. Bunlardan birincisi Günəş, ikinci işi isə yağışdır. Başqa nemətlər hamısı bu iki əsas nemətdən doğur. Bunlar hər dəm Əhrəməninin yaratmış olduğu zülmət və quraqlıqla mübarizədədirlər. Lakin istər Günəş, istərsə də yağış yalnız xeyir verdikləri təqdirdə Ahura-Məzdanın yaratmış olduğu müqəddəs nemət kimi qəbul edilir. Günəş öz həddini aşdıqda, yəni zəmilər üçün yanmaq təhlükəsi əmələ gətirdikdə, Əhrəməninin yaratdığı quraqlığa çevirdiyi kimi, yağış da uzun zaman ara vermədən yağıb zəmiləri çürütməyə başladığıda Əhrəməninin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. O artıq nemət deyil, bəla olur. O artıq Ahura-Məzdanın deyil, Əhrəməninin fəaliyyətidir. O artıq xeyr deyil, şərdir. Ona qarşı isə Əhrəməninin yaratdığı bütün şərliklərə olduğu kimi ya bilavasitə doğrudan-doğruya mübarizə, yaxud da onunla mübarizədə xeyir qüvvələrinə yardım etmək lazımdır. Burada da yəni belə şər qüvvələr ilə bilavasitə mübarizə və yaxud onunla mübarizədə xeyir qüvvələrinin yardım tədbirlərində yenə də sehr və əfsun əsas yeri tutmaqdadır. Qədim azərbaycanlı yağışın yağması üçün müxtəlif əfsunkar tədbirlərdən istifadə etdiyi kimi, artıq bəla halını alan yağışın kəsməsi üçün də beləcə tədbirlərdən istifadə etmişdir. Bunların içərisində bizi ən çox maraqlandıran yağışın, eləcə də dolunun altına sacayağı atmaq adətidir. Bu, çox sadə bir aktdır. Yağış, yaxud dolu uzun zaman yağdıqda ocağın üstündəki sacayağını götürüb onun altına atırlar. Bununla guya ki, yağışın və yaxud dolunun kəsməsi üçün sehr edirlər. Əgər əvvəlcədən suya salınmış daşı çıxarıb gün altında qurutmaq aktında, yaxud doludan bir dənə götürüb dişlə kəsməkdə bənzər hadisələrin daxili əlaqəsinin təsirindən istifadə sehri varsa, göründüyü üzrə, haqqında danışılan bu akt heç də buna əsaslanmır. Müqayisəli tədqiqat göstərmişdir ki, dünyanın bir sıra başqa xalqlarında buna bənzər adətlər vardır. Alimlər bunu qədim insanın, metala verdikləri xüsusi əhəmiyyət ilə izah edirlər. Bu, doğrudur. Bizdə də cinlərin iyne vasitəsi ilə tutulub əsir edilməsi, canavarın ağzını, yaxud bəyi bağlamaq üçün bıçaqdan istifadə edilməsi və s. kimi əfsunkar tədbirlə keçmişdə insanın, doğrudan da, metala

fövqəltəbii qüdrətə malik olan bir şey kimi baxdığını göstərir. Metaldan istifadə ilə icra edilən daha bir sıra başqa sehr və əfsun aktları vardır, lakin bizdə yağışın və ya dolunun kəsməsi üçün sacayağının mərhəmətinə sığınmaqda daha başqa bir məna vardır ki, bu da hər şeydən əvvəl onun ocaqla, yəni odla əlaqədar bir alət olmasından ibarətdir. Bəllidir ki, od Günəşin bu dünyaya, yəni insanlara məxsus olan təcəssümüdür. Günəş isə artıq bəla halını almış qara buludları məhv edən yeganə bir qüvvədir. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, sacayağının yağış altında atılması bilavasitə onun kəsilməsi üçün icra edilən tədbir deyil, bu məqsəd üçün Günəşi dəvət edən bir sehr və əfsun aktıdır.

Günəşin bu məqsədlə çağırılması, dəvət edilməsi qədim Azərbaycanda hətta özünəməxsus müəyyən bir mərasim və nəğmə də yaratmışdır. Bu gün də bir qalıq kimi xalq içərisində yaşamaqda olan bu mərasim müxtəlif rayonlarımızda məhəlli şivələrə uyğun olaraq «Xodu-xodu», «Qodu-qodu», «Kodu-kodu», «Dodu-dodu» və yaxud “Hodu-hodu” adlandırılmaqdadır.

İlin bəzi fəsillərində arası kəsilmədən şiddətli yağışlar yağır, sel, su əkinlərini uçurur. Xalq yağışın kəsməsi üçün müxtəlif adətlər icra edir, həmin bu adətlərdən biri də “Hodu-hodu”dur.

Kənd cavanları bir çömçəni müxtəlif şeylərlə bəzəyərək ev-ev gəzdirir, aşağıdakı nəğməni oxuyurlar:

Hodu-hodunu gördünmü?
Hoduya salam verdinmi?
Hodu buradan ötəndə,
Qırmızı günü gördünmü?

Hoduya qaymaq gərək.
Qablara yaymaq gərək.
Hodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.
Yağ verin yağlamağa,
Bağ verin bağlamağa.
Hodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Getmişdim göyçəliyə,
Yoldaşım endi çəliyə.

Baldırına ip bağladı,
Hönkür-hönkür ağladı.

Verənin oğlu olsun,
Verməyənin qızı olsun.
Özü də kor olsun.
Təndirə düşsün.

Buryanca bişsin,
Gəlin ayağa dursun,
Bizim payımızı versin.

Bir ev pay vermədikdə, dəstə səs-səsə verib aşağıdakı bəndi oxuyur:

Bir quş vurdum qırıldı.
Qanı yerə şırıldı.
Bir qarıdan pay istədim.
Donuz kimi mırıldı.

Mərasimin və nəğmənin «Управление Кавказского учеб. округа» nəşriyyatından olan «Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа»nın 1890-cı ildə Tiflisdə buraxılmış IX cildində ikinci bir variantı vardır. Bu variant 1889-cu ildə Yerevan –Yelizavetpol müdiriyyəti xalq məktəbləri müfəttişi A.Avakimov tərəfindən toplanmışdır:

«Keçən ayın uzun davam edən yağışlı günlərinin birində də mən öz mənzilimin həyatından gələn qərribə səslər eşitdim. Həyatə çıxdım və belə bir mənzərə gördüm:

Yerli müsəlman oğlan uşaqlarından bir neçəsi əllərindəki ağacları yerə döyə-döyə Azərbaycan dilində nə isə oxuyurdular. Oxuyub qurtardıqdan sonar onlardan biri mənim yanıma boynuna kəhrəba boyunbağı salınmış bir gəlin (kukla) gətirdi. Gəlin (kukla) heç şübhəsiz qadın şəklində idi. Mən uşaqdan bunun nə olduğunu soruşdum. Uşaq: - Qodudur-dedi. Mən:

- Qodu nədir? – deyə soruşdum.

- Gün, ay – deyə yəqin ki, layənsüür cavab verdi. Mən uşaqdan oxuduqları sözləri mənə deməsini xahiş etdim. Uşaq aşağıdakı nəğməni oxudu:

Qodu-qodu hay qodu-qodu,
Qoduya salam verdinmi?

Qodu burdan ötəndə
Qırmızı günü gördünmü?

Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Göyçəliyə getmişdim,
İt baldırım daladı.

Yağ verin yağlamağa
İp verin bağlamağa,
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin bir kor qızı olsun!
O da çatlasın ölsün.

Bu sözləri mən Böyük Vədi məktəbinin müəllimi Vəzirov cənablarına göstərdim. Məlum oldu ki, bu nəğmənin belə bir variantı da ona bəlli imiş:

Dodu-dodunu gördünmü?
Doduya salam verdinmi?
Dodu gedəndən bəri
Heç gün üzü gördünmü?

Vəzirovun variantında «qodu» yerinə «dodu» deyilir. Aydın məsələdir ki, dodu və yaxud qodu müəyyən bir ilahədir. Həmin gəlin (kukla) isə onun surətidir. «Dodu» və yaxud «qodu»nun Günəşlə əlaqəsi aydındır. «Dodu» yox olunca Günəş də batır.

«Hodu-hodu» mərasimində olduğu kimi belə gəlin (kukla) bəzəyib müəyyən nəğmə ilə qapı-qapı gəzdirmək adəti bir sıra xalqlarla bərabər, erməni və gürcü xalqlarında da vardır. Misal üçün, ermənilər ara vermədən uzun zaman yağış yağanda, yəni artıq nemət ziyada bəla şəklini almağa başlayanda beləcə gəlin bəzəyib bütün kəndi gəzdirir və aşağıdakı nəğməni oxuyaraq, evlərdən pay toplayırlar:

«Yenə də yenə də gəlibdir.
Midqal köynək geyibdir.
Qırmızı kəmərlə bağlayıb,

Göydən Günəş istəyir,
Yerdən məhsul istəyir.»¹

Demək olar ki, bu mərasim gürcülərdə də təqribən bu şəkildədir. Onlarda da uzun zaman quraqlıq keçəndə yağış yağması, uzun zaman yağış yağdıqda isə onun kəsməsi üçün yenə də beləcə gəlin bəzəyib kəndi gəzdirir və aşağıdakı nəğməni oxuyaraq pay yığırlar:

Bizim qapılara gəldi
Baxdı ora-buraya
Çıxıb taxçada əyləşdi,
O bənzəyirdi aya.
Sənə qurban verərik
Allah bizə palçıq göndər,
Quraqlıq istəmirik.
Sənə qurban kəsirik.²

Mərasimi və nəğməni toplayıb çap etdirən Tiflis realni məktəbinin gürcü dili müəllimi M.Canaşvili xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu mərasim yağışlı günlərdə Günəşi çağırmaq üçün də eynilə beləcə təkrar edilir. Fərq yalnız bundan ibarət olur ki, bu nəğmədə artıq yağış deyil, Günəş tələb edilir. Bizim «Hodu-hodu» ilə ermənilər və gürcülər arasında olan fərq yalnız birəcə bundan ibarətdir ki, bu mərasim onlarda hər iki halda, bizdə isə yağışlı günlərdə Günəşi dəvət üçün icra edilir. Lakin diqqət edilirsə, istər ermənilərdə, istərsə də gürcülərdə mərasimi təfərrüatından və nəğmənin sözlərindən bunlarda da ibtidadə yalnız bizdə olduğu kimi Günəşi dəvət etmək mərasimi olduğu görünməkdədir. Hər iki xalqda da mərasimin sonunda gəlini (kukla) dama çıxarır, ona yumurta və şam bağışlayır, sonra isə od vurub yandırırırlar. Bəllidir ki, yumurta yeni həyat, yağ və şam isə odla, Günəşlə əlaqədar əfsun vasitələridir. Nəhayət, onun özünü yandırmaq isə doğrudan-doğruya Günəşlə əlaqədar bir sehr və əfsun aktıdır. Bununla, yəni Günəşin rəmzi timsalı kimi təsəvvür edilən gəlinin (kuklanın) süni surətdə yandırılması ilə həqiqi Günəşin çıxması üçün müəyyən sehr və əfsun icra edilir.

¹ Сборник. матер. по. опис. мест. и племен. Кав. XXVI-II.

² Yenə də orada, səh. 149

Yağışın kəsməsi üçün Günəşin bu və ya başqa sehir və əfsun tədbirləri ilə insanlar tərəfindən çağırılması, bəlli məsələdir ki, ümumiyyətlə, inkişafın müəyyən pilləsində göy əcramına, o sıradan da Günəşə olan animist baxışın nəticəsidir. Qədim azərbaycanlı da başqa bir sıra xalqlarda olduğu kimi, Günəşə canlı, yaşayan bir varlıq kimi baxmış, hətta ona insani səciyyə və şəkil vermişdir.

Dünyanın bir sıra qədim xalqları içərisində Günəşi qız, ayı isə oğlan şəklində təsvir edən əfsanələrin mövcud olduğu bəllidir. Bu təsəvvür, özünə görə müəyyən fərqləri və xüsusiyyətləri ilə bizdə də olmuşdur. Misal üçün:

«Lənkəran müsəlmanları içərisində ay və Günəş haqqında çox yayılmış belə bir əqidə vardır: Günəş və ay hər ikisi canlı məxluqdurlar. Mələk qədər gözəl olan Günəş və ay öz parlaq gözəllikləri ilə yer üzündə yaşayan mömin bəndələrə işıq vermək üçün allah tərəfindən yaradılmışdır. Lənkəran müsəlmanlarının əqidəsinə görə Günəş son dərəcə gözəl bir qadın, ay isə gözəl bir kişidir. Bir zaman onlar ər-arvad imişlər. Lakin günlərin birində savaşımış və ayrılmışlar. Əfsanəyə görə, onların savaşıması belə olmuşdur: guya ki, Günəş ayın arvadı imiş. Bütün ev işlərini də o görürmüş. Xörək bişirmiş, paltar yuyurmuş və s.

Günəş bir gün təndirə çörək yaparmış, Ay onun yanına gəlir və zarafat eləməyə başlayır. Günəş çörək bişirmək kimi müqəddəs bir işlə məşğul olduğu bir zamanda belə zarafatı çox yersiz və hətta təhqiredici bir günah hesab edərək, hirslənir, əlindəki xəmiri onun üzünə vurur. Ay bundan çox qəzəblənir və cəza vermək üçün onu qovalamağa başlayır. O Gündən Ay Günəşi qovur, lakin tuta bilmir.

Lənkəranlıların əqidəsinə görə, ay hər ayın sonunda iki gün anasının bətnində qalaraq yenidən doğulur, ona görə də hər ayın əvvəlində kiçilir və yenidən böyüməyə başlayır. O bu yol ilə Günəşi tuta bilmək üçün cavanlaşmaq və yenidən qüvvə almaq istəyir. Lakin Günəş ondan çox uzaqda olduğu üçün yeni qüvvəyə heç bir ehtiyac hiss etmir. Ona görə də yenidən doğulmadan və böyümədən adi sürətlə qaçır.

Müsəlmanların dediyinə görə, Ayın üzündə olan ləkə də Günəşin onun üzünə vurmuş olduğu həmin xəmirəndir. Ay nə qədər gəncləşir və üzünü müxtəlif şeylərlə yuyursa da, bu ləkə onun üzündən getmir. Ay əvvəllərdə Günəşdən də gözəl imiş, bu ləkədən sonra isə əvvəlki gözəlliyi itirmişdir.¹

¹ Сборник. матер. по. опис. мест.и племен. Кав. XXVI-II-203, 203.

Yenə də həmin ildə Bakı II şəhər rus-tatar məktəbi müəlliminin yazdığına görə:

«Ay və Günəş hər ikisi canlıdırlar. Ay kişi, Günəş isə qadındır. Xalq içərisində yaşayan bir əfsanəyə görə, guya ki, ayla Günəş kimin gecə, kimin gündüz çıxması üstündə mübahisə etmişlər. Ay Günəşə demişdi:

«Sən qadınsan, ona görə də gündüzlər sənin görünməyin ayıbdır. Səni naməhrəm kişilər görürlər.»

Günəş Aya cavab vermişdir:

-Heç kəs mənə baxa bilməz, çünki mənim iynələrim var. Kim baxmaq istəsə, onun gözlərini çıxardaram.

O gündən Günəş gündüzlər çıxır, özü də ona baxmaq çox çətindir.

Ayın üzündəki ləkə isə belə izah edilir:

Bir gün ayın anası xəmir yoğururmuş. Ay isə anasının sözüne baxmayıb şuluq edir və ona mane olur. Qəzəblənmiş ana əlindəki xəmiri onun üzünə vurur. Ay o gündən nə qədər əlləşirsə, üzünü təmizləyə bilmir.¹

Günəşə canlı bir məxluq kimi baxmaq əqidəsinin qalıqları son zamanlara qədər xalq içərisində yaşamaqda idi. Günəş tutulduğu zaman camaatın müxtəlif metal parçalarını bir-birinə vurmaqla səs küy qoparmaları, güllə atmaları və s. həmin bu etiqadın qalıqlarıdır.

«Ay və Günəş tutulduğu zaman müsəlmanlar mis qabları bir-birinə vurur və güllə atırlar. Bununla onlar cinləri qorxutmaq və onların tutub həbs etmiş olduqları ayı, Günəşi qurtarmaq istəyirlər. Müsəlmanların əqidəsinə görə, həmin cinlər ayı və Günəşi tutur, dördüncü göydə olan böyük bir gölün içərisinə salırlar. İnsanlar səs-küy qopardıqda isə qorxur və onları buraxıb qaçırırlar. Müsəlmanların əqidəsinə görə, cinlər metal alətlərin səsindən çox qorxurlar. Buna görə də hər bir müsəlman meşəyə və ya başqa bir yerə getməli olduqda, mütləq bıçaq, yaxud başqa metal bir alət götürür ki, özünü onlardan xilas etsin.»²

Günəş və cinlər arasında olan bu düşmənçilik qədim Midiya «dini» fəlsəfəsinin islamiləşmiş bir şəklidir. Xeyir qüvvələri və onların ən görkəmli nümayəndəsi olan Günəşlə şər qüvvələr arasında olan barışmaz mübarizə motivi ümumbəşəri olsa da, hər halda bu, qədim Midiyada onun əsatir və əfsanələrində, dini görüş və ehkamlarında, əqidə və etiqadlarında, dolayısı ilə bunların çox açıq təsiri ilə yaranmış «Avesta»da daha qüvvətli, daha mübariz bir şəkil almışdır. Buradakı cin sonralar dini

¹ Сборник. матер. по. опис. мест.и племен.Кав. XXVI-II-205, 206.

² Yenə orada, XVII-II, səh. 202.

təsirlərin nəticəsi olaraq, vaxtilə Zərdüşt tərəfindən Əhrəmənin ən yaxın köməkçisi, ən başlıca şər qüvvəsi deyə elan edilmiş divin yerini tutmuşdur. Dini əfsanələrimizdə və xalqın hər gün münasibətdə olduğu təbiət və ictimai həyat hadisələri haqqında olan görüş, etiqad və əqidələrində bu elə belə də olmalı idi. Çünki zərdüştilikdən sonrakı müxtəlif dini təsirlərin, xüsusilə onun tərəfindən göndərilmiş bir din kimi qəbul etməyən, zərdüştlüyün hakim olduğu ölkələrin, o sıradan Azərbaycanı tam mənasilə öz hakimiyyəti altına almaq üçün ona qarşı öldürücü, məhvədicə mübarizə aparan islam dininin çox ciddi tədbirləri istər-istəməz bunları ya tamamilə məhv etməli, yaxud da bu mümkün olmadığı təqdirdə heç olmasa yeni islami bir rəng verməyə, bu donu, qələbə çalmağa çalışmalı idi. Bu, belə də olurdu. İslamiyyət əski dinin bütün dayaqlarını məhv etməyə çalışırdı. Ona görə də əslində animizmin dövrünün yadigarı olan «Baba-Süçəddin» Ömərini, guya ki, dəyirməndə öldürülməsi gününə aid müsəlman-şialəri bir-birini təbrik mərasiminə, yeni ilin ilk gününü qarşılamaq mərasimi olan «Novruz» bayramı Əlinin taxta çıxması gününə çevrilirdi.

Lakin hər yeni din nə qədər qüvvətli olsa da, nə qədər zor və güclə qəbul etdirilsə də, xalq hər halda müxtəlif yollarla öz doğma adətlərini, Ata-Baba etiqad və inanclarını yaşatmağa çalışır. Bunu bütün dünya xalqlarının tarixi bizə göstərir. Bizdə də köhnəliyə aid olan görüşlərin, təsəvvürlərin güclə islamiləşdirilməsi həmin bu şəkildə getmişdir. Xalq çox zaman öz əski etiqad və təsəvvürlərini yeni dinin xoşuna gələn bir qəlibə salaraq pərdə altında yaşatmaqda davam etmişdir. Buna görə də yüzlərcə misal göstərilməsi mümkün olan müxtəlif məsələlərlə birlikdə işıq və zülmət arasındakı mübarizənin özünəməxsus ifadəsindən ibarət olan bu etiqadda da yeni cin qədim divin yerini tutmuşdur. Lakin xalq ədəbiyyatımızın bu saydığımız növləri kimi tez gözə çarpan və dəyişdirilməsi çox da asan olmayan başqa növlərində çox cüzi bir dəyişikliyə uğrayaraq bunlar yenə də yaşamış və indi yenə də yaşamaqdadır. Bu mənə etibarilə nisbətən daha qədim dövrlərin yadigarı olan sehrli nağıllarımız zəngin və tükənməz bir xəzinədir.

«Avesta»nın əsas hissələrindən birisi olan «Yasna»nın XXX fəslinin üçüncü maddəsində deyilir:

İbtidai çox böyük bir məharətlə iki əkiz ruh yarandı. Bunların birisi Xeyir, ikincisi Şər idi.

«Avesta»nın izahına görə, bu iki ruh bütün varlığı öz aralarında bölmüşlər. Bunlardan birincisi, yəni Ahura-Məzda həqiqəti – həyatı,

xeyiri-işığ seçmiş, ikincisi, yəni Əhrəmən isə yalanı-ölümü-şəri-zülməti götürmüşdür. O gündən bunların arasında barışmaz bir mübarizə və münaqişə başlanmışdır. Guya ki, bunlardan birincilər ikincilərə tamamilə qalib gəldikdən sonra insanlıq əbədi səadətə çatacaqmış.

Həmin fəslin VII maddəsində deyilir:

«Divlər də bu seçkidə mühakiməsizlik etdilər. Onlar da xeyri deyil, şəri seçdilər».

Hətta Zərdüşt dinini qəbul edən hər kəsin oxuduğu dualarda biz bu sözlərə təsadüf edirik:

«Mən divlərə lənət oxuyuram. Özümü divlərin düşməni, Zərdüştün müağibi, Məzdaya sitayiş edən Ahuraya inam elan edirəm».

Ahura-Məzdanın düşməni olan, onunla daim mübarizə aparan divlər məlumdur ki, onun təmsili olan xeyrin bütün müxtəlif təzahürlərinə də düşmən olmalı idilər. Bunların ən başlıcası isə bəllidir ki, Günəşdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Günəş Ahura-Məzdanın insanlara bəxş etdiyi ən yüksək nemətlərdən biridir. O, bəzən Ahura-Məzdanı öz təzahürü, bəzən onun oğlu, bəzən hər şeyi görəni gözü adlandırır. Əhrəmən isə buna qarşı olaraq zülməti seçib götürmüşdür. Günəşlə zülmət arasında gedən mübarizədə ən əsaslı rol Əhrəməninin ən yaxın köməkçisi olan divlər oynayırlar. Qədim əsatirə görə, onlar bəzən müvəqqəti də olsa, işığa qalib gəlir, Günəşi əsir edərək zülmətə çəkir, həbs edirlər. Müəyyən vaxtlarda Günəşin və Ayın tutulması hadisəsinin qədim miyalyada yaratmış olduğu bu təsəvvür indi də yuxarıda nümunəsini verdiyimiz şəkildə xalq içərisində yaşamaqdadır. Hətta Günəş və Ayın «tutulması» təbiri də həmin bu etiqadın nəticəsidir. Həmin bu mübarizəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nağıllarımızda daha aydın bir şəkildə görmək mümkündür. Misal üçün bizdə «Yetim İbrahim» adlı belə bir nağıl vardır:

«Qoca ovçu öldükdən sonra onun arvadı və yeganə oğlu İbrahim çox ağır bir yoxsulluğa düşürlər. İbrahim bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün çox düşünür. Nəhayət, atası kimi quş tutub satmaqla məşğul olmağı qərara alır. Qoca ovçudan bir cələ, bir də quşları valeh edib həmin cələyə salan xoş səslə bir tütək qalmışdı. İbrahim bunları da götürərək meşəyə gedir. Cələni qurur, özü də bir tərəfdə gizlənərək, tütəyi çalmağa başlayır. Çox keçmədən İbrahimin cələsinə hər tükü bir rəngə çalan gözəl bir quş düşür. Quş o qədər gözəldir ki, İbrahimin ürəyi onun satılmasına bir dürlü razı ola bilmir. Qəfəsə salıb saxlayır. Sabahısı quş özü kimi gözəl bir yumurta yumurtlayır. Bu yumurtanı bir dükançıya satırlar. Bu gündən etibarən İbrahim yoxsulluğun daşını atır. Quş gündə bir yumurta verir. İbrahimin

anası da onu həmin dükançıya satır, evi dolandırır. Dükançı isə öz növbəsində bu yumurtaları hər gün şaha aparır və bu yol ilə az bir müddət içərisində böyük bir dövlət sahibi olur.

Günlərin birində İbrahim dükançının işini başa düşür. Daha yumurtanı ona satmayıb, özü şəxsən aparıb şaha təqdim edir. Dükançı belə bir sərvətin əlindən çıxmasına çox qəzəblənir və İbrahimdən intiqam almağı qərara alır. Çox çəkmir ki, dükançı şahı yoldan çıxarır. Şah dükançının tədbiri ilə quşun özünü İbrahimdən tələb edir. İbrahim məcbur olaraq, quşu şaha verir. Lakin dükançının məqsədinin əksinə olaraq bu hadisə İbrahimin şah yanında yenidən hörmət qazanmasına səbəb olur. O, yenidən işə başlayır və nəhayət, İbrahimin quşun erkəyini gətirmək üçün göndərməsinə müvəffəq olur. İbrahim çox əziyyətdən sonra onu da tapıb gətirir. Dükançı işi belə görüb, yenə də şahın yanına gəlir:

- Şah sağ olsun- deyir. Deyilənlərə görə, bu yaxınlarda gözəl, ətirli bir gül vardır. Bu gül dünyada olan bütün güllərin padşahıdır. Həmin bu quşlar da ki, var o gülsüz yaşaya bilməzlər. Çox tez qocalıb tələf olub gedərlər. Sən İbrahimi göndər, gedib o gülü də tapıb gətirsin.

Şah İbrahimi göndərir. Lakin bu gülü ələ gətirmək çox çətindir. O, məşhur bir divin qələçəsindədir. Onun üçün çox igidlər getmiş, lakin heç biri sağ və salamat qayıtmamışdır.

İbrahim çox gəzdikdən sonra, nəhayət, həmin qələçəni tapır. Bir tərəfdə gizləniş gözləyir. Çox keçmədən göy guruldayır, yer titrəyir, div gəlir. O, qələçənin bir divarını qaldıraraq içəriyə girir. İbrahim də onun dalınca qələçəyə daxil olur. İbrahim burada çox qəribə-qəribə şeylər görür. Lakin bunların hamısından artıq onun diqqətini cəlb edən qırxıncı otaqda təsadüf etdiyi gözəl bir qız olur. Qız pərilər padşahının qızı Xurşid xanımdır. Həmin divin əlində əsirdir.

İbrahim divin yatmağından istifadə edərək, qızla görüşür, danışır, sabahısı gün div getdikdən sonra, onu ata mindirib qaçırdır. Div işi bilib onları təqib edərsə də, tuta bilmir. İbrahim Xurşid xanımı gətirib, öz evinə çatdırır. Lakin qız İbrahimi o qədər məşğul etmişdir ki, padşahın tapşırığı tamamilə onun yadından çıxmışdır. Bir müddətdən sonra bu onun yadına düşür. Gülü gətirmək üçün istər-istəməz yenidən oraya getmək üçün səfərə hazırlaşır. Xurşid xanım məsələni bilib İbrahimdən bir qab istəyir. Burnuna bir çırtma vurur. Qaba iki damla qan düşür. Qan yuvarlanıb böyüyür və hər damlası həmin gülün bir dəstəsinə çevrilir». Nağılın dalı şah, İbrahim və dükançı arasında mübarizənin inkişafı ilə davam edir.

Nəhayət, Xurşid xanımın tədbiri və köməyi nəticəsində mübarizə İbrahim qələbəsi ilə bitir.

Bu nağılda bizi maraqlandıran div, Xurşid xanım, gül və quş məsələsidir.

Nağılın bu xətti açıqdan-açığa qədim Midiya əsatri ilə əlaqədar, bəlkə də onun öz şəklini dəyişmiş bir qalıdır. O, ümumiyyətlə, əsatinin əfsanə və nağıl növünə doğru inkişafın nəticəsi olaraq, nə qədər dəyişilmiş, böyümüş, nə kimi yeni məişət təfərrüatı və boyaları almış, nəhayət, tamamilə əsatirlikdən çıxaraq, sehrlı nağıl şəklinə düşmüş olsa da, hər halda burada Günəşlə zülmət arasında mübarizə motivi aydın xətlərlə özünü göstərməkdədir.

Dükənçinin padşaha dediyinə görə, burada təsvir edilən gül bütün dünyada olan güllərin padşahı imiş. İbrahim tutmuş olduğu qərribə quşlar da bu gülsüz qocalıb məhv olurlarmış. Bu gül divin qələçəsindədir. Güllün dalınca çox igidlər getmiş, lakin heç birisi onu əldə edə bilməmişlər. İbrahim də güllü qələçədə görmür. Bunun əvəzində o divin əlində əsir olan Xurşid xanımlı xilas edir. Xurşid xanım pərilər padşahının qızıdır. Həmin gül isə onun burnunun qanından əmələ gəlir.

Əgər qədim Midiyanın kosmoqonik görüşləri, təbiət və həyat haqqındakı qənaətləri, eləcə də «Avesta»nın bunlara həsr edilmiş əhkamları nəzərdən keçirilirsə, bu sayılanların bir-biri ilə nə dərəcə də əlaqədar olduqları, daha doğrusu, birincilərin doğrudan-doğruya, ikincilərin bədi bir şəkildə inikasından ibarət olduqları görünür.

Qədim Midiya əsatinə və «Avesta» əhkamlarına görə, yer üzündəki həyatın əsası Ahura-Məzda tərəfindən Berezaid dağında əkilmiş həyat və əbədiyyət ağacındadır. (Bu barədə gələcək «Səmən» bəhsində daha ətraflı danışılacaqdır.)

Bu ağacın müqəddəs Xom, yaxud Som, Səm adlı çiçəkləri vardır. Bu çiçəklər eyni zamanda baharın, yaşıllığın, yeni həyatın rəmzidir. Həyat və əbədiyyət ağacı daim Berezaid dağı ətrafında fırlanan göy əcramı, xüsusilə Günəşin sayəsində yaşayır.

Bizim misal gətirdiyimiz «Yetim İbrahim» nağılındakı gül həmin həyat və əbədiyyət ağacının çiçəyidir. İbrahim tutmuş olduğu gözəl quşların da bunlarsız tez qocalıb, məhv olduqları nağılda xüsusilə qeyd olunmuşdur. Demək ki, bu gül doğrudan-doğruya həyat və gəncliyin əsasını təşkil edir. Nağıla görə, bu gül həyatın ən qəddar düşmənlərindən olan divin qələçəsindədir. İbrahim onu xilas etməyə gedir. Lakin indiyə qədər gedənlər kimi, o da güllü ələ gətirə bilmir. Ancaq ona bu güldən

daha əsaslı olan pərilər padşahının qızı Xurşid xanımı divin əsarətindən xilas etmək nəsb olur. «Avesta»dan bəlli olduğu üzrə, divlər Əhrəmənin köməkçisi olduğu kimi pərilər də Ahura-Məzdanın köməkçiləridirlər. Nağıllarımızda onların bu qədər müsbət səciyyəyə malik olmaları da buna görədir.

İbrahim Xurşid xanımı xilas etməklə, özü bilmədən həyat və əbədiyyət gülünü də əldə etmişdir. Bu gül onun burnunun qanından əmələ gəlir. Burada həyat və əbədiyyət ağacının, Günəşin sayəsində yaşaması yüksək bir məharət və ustalqla bədi bir şəkildə ifadə edilmişdir. Hətta adından göründüyü üzrə, Xurşid xanım zülmət divinin əlində əsir olan Günəşin animizmə əsaslanan əsatiri surətidir.

İbrahimin Xurşid xanımı xilas edib qaçırması nağılda belə təsvir olunur:

«İbrahim ilə Xurşid xanım mənzil kəsmədən bütün günü yol getdilər. İkinci gün Xurşid xanım dedi:

-İbrahim, bir dön dala bax! Gör nə görürsən?

İbrahim baxıb cavab verdi:

-Üfüqdə qara dumana bənzəyən bir şey görürəm.

Xurşid xanım dedi:

-O, duman deyil, divin ağızından, burnundan çıxan buxardır.

Bir qədər daha sürətlə getdilər. İbrahim yenə də dönüb dala baxdı. Duman qalınlaşmış və böyümüşdü. Həm də o tərəfdən tufan səsinə oxşayan bir gurultu gəlirdi. Xurşid xanım dedi:

-Bu divin nəriltisidir. Bu onu göstərir ki, div bizə lap yaxınlaşmışdır.

Bir qədər sonra duman onların üstünü aldı. Yağış yağmağa başladı. Xurşid xanım dedi:

Div bizə çatır. Bu yağış onun ağızından ətrafa yayılan sudur.

Atları daha sürətlə sürdülər. Bir qədər sonra Xurşid xanım dedi:

Daha qorxma, biz elə bir yerə gəlib çıxmışıq ki, div bizə gəlib çata bilməz. O, bu sərhəddi keçə bilməz.

Göründüyü üzrə, «Yetim İbrahim» nağılında Günəş Xurşid xanım simasında, qara duman, göy gurultusu, yer titrəməsi, tufan, artıq bəla halını almış yağış isə div şəklində canlandırılmış, əsatiri boyalarla özünə xas olan bir şəkildə insanlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, təbiət qüvvələrinə belə animist baxışın nəticəsidir ki, qədim azərbaycanlı artıq bəla halını almış yağışın kəsilməsi üçün canlı bir insan kimi təsəvvür etdiyi Günəşi öz şüurunun inkişaf dərəcəsinə uyğun

bir şəkildə, yəni sehr və əfsun vasitəsilə çağırır, dəvət edirdi. O, buna inanırdı. O, Günəşin bunlardan mütəəssir olacağına etiqad edirdi. «Hodu-hodu» mərasiminin birinci cəhəti bundan ibarətdir. O, doğrudan-doğruya maqiyaya əsaslanan bir sehr və əfsun aktıdır.

“Hodu”, doğrudan da, Günəşin süni surətdə bəzədilmiş, düzəldilmiş bir timsalı, surətidir. Bu, onun geyimindən, bəzəyindən də görünməkdədir. Onun başına mütləq Günəş və od rəngi ilə əlaqədar olan qırmızı yaylıq bağlanır. Boynuna yenə də Günəşin rənginə bənzəyən kəhrəbə boyunbağı salınır. Alnına mütləq yenə də Günəşin-ışığın rəmzi olan güzgü bağlanır. Əyninə Günəş-od, fəcr rəngini xatırladan müxtəlif əlvan rəngli parçalar salınır. Bütün bu bəzəklərlə, o, rəngarəng, parlaq görkəmli, gözəl bir qadına oxşadılır. Bir sözlə, qədim azərbaycanlının Günəş haqqındakı təsəvvürünün insan şəkilli bir təsəvvürü yaradılır.

Bunlardan başqa «Hodu»nun Günəşin timsalı olması nəğmənin də müəyyən yerlərində görünməkdədir.

Yenə də qeyd etmək lazımdır ki, bu nəğmənin keçirmiş olduğu uzun ömür içərisində müxtəlif təsirlərə məruz qaldığı, müxtəlif dəyişikliklərə uğradığı və çox hissəsinin tamamilə unudulub yaddan çıxdığı nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Mərasimin bütün təfərrüatı, eləcə də nəğmə mükəmməl yazılmış bir şəkildə əldə olsaydı, əlbəttə, bu barədə daha aydın və ətraflı danışmaq olardı.

Hodu-hodunu gördünmü?
Hoduya salam verdinmi?
Hodu buradan ötəndə,
Qırmızı günü gördünmü?

Göründüyü üzrə, bu bəndin birinci iki misrası «Hodu»ya qarşı müəyyən hörmət və sitayiş kultunun olduğunu göstərir. İkinci iki misra isə onun doğrudan doğruya qırmızı Günəşin timsalı olduğunu deyir. İkinci bəndin:

Hoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək

- misralarında Günəş ilahəsinə qurban vermək adətinin aydın izləri yaşamaqdadır. Üçüncü bəndin:

Yağ verin, yağlamağa,
Bağ verin bağlamağa.

- misraları bu qurban adətində bütün elin iştirak etdiyini göstərir,

Hodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

- misralarında da Günəşin və yağışın bədii təsviri verilmişdir.

Bu misralarda çox sadə və bədii bir şəkildə Günəşin çıxması – təbiətin, həyatın gülməsi kimi, yağış isə onların ağlaması kimi ifadə edilmişdir.

Bütün bu deyilənlər «Hodu»nun, doğrudan da, Günəşin timsalı olduğunun və istər ümumiyyətlə mərasimin, istərsə də nəğmənin müəyyən sehr və əfsun məqsədi daşdığını göstərir.

«Hodu»nun maraqlı cəhətlərindən birisi də onun adı məsələsidir. «Hodu» nə deməkdir?

Ümumiyyətlə, bu mərasim haqqında indiyə kimi bizdə heç bir elmi-tədqiqat aparılmadığı kimi bu sözün daşdığı məna haqqında da biz heç bir təfsilə və izahata rast gəlməmişik. Ona görə də bu barədə heç bir bibliografik məlumat vermək mümkün olmadığından, doğrudan-doğruya öz ehtimalımızı qeyd etmək istəyirik.

Aydındır ki, başqa dinlər kimi Zərdüştilik də ortaya çıxdığı zaman özündən qabaqkı görüşlərin, əqidə və etiqlərin çoxusuna qarşı tamamilə əks cəbhə tutmuşdur. Misal üçün qədim əsatirdə «Asura» şər allahı olduğu halda, Zərdüştilik özündən qabaqkı «dini» görüşləri tamamilə sarsıtmaq, onun bütün dayaqlarını məhv etmək üçün bunu «Ahura» şəklinə salaraq əsas xeyir allahı deyə elan etmişdir. Eləcə də ilan qədim Midiya xalqının totemi olduğu halda, Zərdüşti onu insanın əsas düşməni kimi qiymətləndirmiş və bu dini qəbul edən hər bir mömin bəndənin ilanlarla mübarizə aparmasını, mümkün qədər onları məhv etməyə çalışmasını vacib elan etmişdir. Diqqət edilərsə, hətta Zərdüştiliyə görə, Əhrəmənin əsas köməkçisi olan «div» də qədim Midiyada işıq allahı sayılmış. Bunu onun qədim sanskrit dilindəki mənası da göstərməkdədir.

«Lakin divlər öz əsas təbiətlərinə görə heç də şər və ümumiyyətlə mənfilik nümayəndəsi olmamışlar. Onların adı belə sanskrit dilində işıq allahı mənasını daşımışdır».*

Halbuki, Zərdüşt «Avesta»sının birinci əsas hissəsi olan «Vendidad» tamamilə divlər əleyhinə çevrilmiş ehkamlardan ibarətdir. Bu söz (Vendidad) özü də «divlər əleyhinə ehkam» sözlərinin müxtəsər bir şəkli-
lidir.

Lakin bəlli məsələdir ki, Zərdüştilik əski «dini» görüşlərin hamısını məhv etməmiş və bunu edə də bilməzdi. Çünki o, hər nə qədər yeni olsa da, hər halda yenə də əslində bu görüşlərin, bu təsəvvürlərin, bu etiqaad və əqidələrin əsasında yaranmışdır. Ona görə də Zərdüştilik bu əskiliyin müəyyən bir hissəsini az və ya çox bir dəyişikliklə istər-istəməz qəbul etmişdir. Həmin qəbul edilənlərdən birisi də Günəş və Günəş ilahəsi haqqında olanın qədim əsatirdir.

Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, Günəş bəzən Ahura-Məzdanın özü, bəzən oğlu, bəzən də onun hər şeyi görəni və hər şeyə nəzarət edən gözü adlandırılmaqdadır. Tədqiqat göstərir ki, Günəşə verilən bu üçüncü sifət qədim əsatirdə var imiş. Yəni hələ Zərdüştədən qabaqkı əsatirdə də Günəş, Günəş ilahəsinin gözü sayılırmış. Əsatirdə bu ilahənin adı «İndra» yaxud «Hindra», «İdra» yaxud «Hidre»dir. «Avesta»da Ahura-Məzdanın oğlu deyə adlandırılan «Atar» da əslində bunun qismən dəyişmiş bir şəklidir. «Ater»in «Ader» «Azər» yəni «od» demək olması, onun da Günəşin təzahürü və eləcə də Ahura-Məzdanın oğlu olması bunların doğrudan da, bir-birilə əlaqədar olduqlarını göstərir. Bizdə indi artıq öz əvvəlki əhəmiyyətini tamamilə itirərək, uşaqlar arasına keçmiş qədim bir nəğmə vardır.

Nəğmə:

Hidre göz, hidre göz,

Biri kəhər, biri göz-

misraları ilə başlanır. Bizcə, buradakı «hidre göz» sözü də həmin Günəş kimi gözə malik olan «İdra» yaxud «hidra» ilə əlaqədar və bəlkə də, vaxtilə o ilahəyə məxsus olan mərasimdə oxunan bir nəğmənin zamanəmi-zə qədər qalmış yeganə bir yadigarı və qalığıdır.

* Р.Л.Эрлих. «Иблис музыкант», «Записки кол.востоковедов», səh.395.

Eyni sözləri «hodu» haqqında da demək mümkündür. Yəni, ehtimal etmək olardı ki, alınma göz kimi parlaq bir güzgü bağlanan və bütün başqa bər-bəzəyi ilə Günəşi, daha doğrusu, Günəş ilahəsini təmsil edən «hodu»-nun adı da əslində qədim əsatirdə Günəş ilahəsi olan «İndra» yaxud «Hindra»nın adı ilə müəyyən dərəcədə əlaqədardır.

Günəşi dəvət

Lakin aydın məsələdir ki, Günəş bir tək yağışı kəsdirmək üçün lazım deyildi. Onun daha mühüm vəzifələri var idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda suya olan təbii ehtiyac yağışla əlaqədar olan mərasimlərin, eləcə də müxtəlif sehr və əfsun xarakterli adət və ənənələrin daha qüvvətli olmasına səbəb olmuşsa da, yenə də, hər halda, Günəş həyatın əsas mühərriklərindən biri olduğu üçün əsatirdə də allahın öz təzahürü, oğlu və gözü kimi qiymətləndirilmişdir. Hal-hazırda xalq içərisində yaşayan adət və əqidələr Günəşin yalnız canlı deyil, eyni zamanda müqəddəs sayıldığını göstərir. Günəşə and içmək, onu söymək, təhqir etməyin günah hesab edilməsi, eləcə də onun yer üzündəki insanlara məxsus təzahürü olan oda and içmək, söymək və ya təhqir etməyin, hətta püfləyib, yaxud su töküüb söndürməyin günah edilməsi həmin bu münasibətin qalıqlarıdır. Günəşə qarşı bu hörmət, əlbəttə ki, ümumbəşəridir. Lakin ümumiyyətlə atəşpərəstlik, o sıradan da Zərdüştiliyin hakim olduğu ölkələrdə, eləcə də qədim Azərbaycanda xüsusi Günəşi istiqbal, onun təluunu qarşılama mərasimi olmuşdur. Azərbaycanın təbii quruluşu, xüsusilə, neft və yanan qaz Abşeronun xüsusiyyəti bu kultun başqa yerlərə nisbətə burada daha da inkişaf etməsinə xüsusi imkan və şərait yaratmışdır. Biz bu kultun artıq elm aləminə bəlli olan təfərrüatına varmadan, bizdə hələ də yaşamaqda olan bir nəğmənin bununla nə dərəcədə əlaqədar olduğunu demək istəyirik.

Nəğmənin hələlik əldə edilmiş variantı belədir:

Günəş, çıx, çıx, çıx!
Kəhər atı min çıx!
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü.
Keçəl qızı evdə qoy,
Saçlı qızı götür çıx.